

Досвід проведення військових місій та операцій з врегулювання кризових ситуацій

УДК 355.45.519.816

DOI: 10.30748/nitps.2018.31.18

О.В. Кудренко¹, В.С. Афанасенко²

¹ Командування Повітряних Сил Збройних Сил України, Вінниця

² Харківський національний університет Повітряних Сил ім. І. Кожедуба, Харків

ВПЛИВ СТРЕС-ФАКТОРІВ БОЙОВОЇ ОБСТАНОVKИ НА ПСИХІКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПОВІТРЯНИХ СИЛ (НА ОСНОВІ ДОСВІДУ АТО)

На підставі аналізу участі Повітряних Сил Збройних Сил України у бойових діях на Сході України узагальнено вплив стрес-факторів бойової обстановки на психіку військовослужбовців та обґрунтована необхідність удосконалення ефективності психологічної підготовки особового складу. У результаті дослідження виявлені найбільш типові реакції на стрес-фактори бойової обстановки, що спостерігались у військовослужбовців Повітряних Сил, які брали участь у бойових діях.

Ключові слова: *посттравматичні стресові розлади, психологічна підготовка, реакції на стрес-фактори бойової обстановки, стрес, стрес-фактор.*

Вступ

Особовий склад з'єднань та частин Повітряних Сил Збройних Сил України виконує широкий спектр складних та відповідальних завдань, спрямованих на захист суверенітету та територіальної цілісності нашої держави. Як свідчить досвід участі особового складу частин та підрозділів Повітряних Сил у антитерористичній операції (АТО) на Сході нашої країни, виконання цих завдань досить часто здійснювалось у екстремальних умовах, які створювали загрозу життю і здоров'ю військовослужбовців, спричинювали переживання ними подій, які виходили за рамки звичайного досвіду. Такі переживання травмували психіку і, як наслідок, приводили до зниження ефективності професійної діяльності, а іноді взагалі унеможливили подальше виконання бойових завдань. Як засвідчує досвід, при виконанні завдань в ході АТО мали місце недостатня психологічна підготовленість особового складу до дій в бойових умовах, а також невміння частини командирів підрозділів спрогнозувати поведінку особового складу в екстремальних умовах, адекватно реагувати на зміни в обстановці. Це робить актуальним дослідження особливостей впливу стрес-факторів бойової обстановки на психіку воїнів, необхідності психологічної адаптації військовослужбовців Повітряних Сил до ведення бойових дій у сучасних умовах збройної боротьби, а також психологічної підготовки, як засобу успішної адаптації особового складу до професійної діяльності у таких умовах. Саме нові

підходи до здійснення бойової діяльності в умовах гібридної війни вимагають удосконалення і оптимізації змісту, методів і засобів психологічної підготовки військових фахівців. З цих позицій виникла потреба у якісно новому узагальненні теоретичного та емпіричного матеріалу щодо впливу психотравмуючих факторів сучасного бою на виконання бойових завдань, розробки нових підходів до забезпечення процесу адаптації військовослужбовців до бойових умов діяльності за допомогою реалізації потенціалу психологічної підготовки особового складу з урахуванням наявного бойового досвіду участі Повітряних Сил у антитерористичній операції на Сході України. Розуміння психологічних факторів сучасного бою дозволяє командирам частин та підрозділів спрогнозувати поведінку особового складу в екстремальних умовах та адекватно реагувати на зміни в обстановці.

Зазначенні положення актуалізують важливість нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу

Досвід використання Повітряних Сил на Сході України свідчить, що бойова обстановка чинить значимий вплив на психіку та поведінку військовослужбовців. Постійна загроза життю, здоров'ю, швидка зміна бойової обстановки, тривалі навантаження, які нерідко перевищують межі людських можливостей, втрата бойових товаришів, участь у жорстокому насиллі стосовно ворога, протистояння високим і низьким, альтруїстичним та егоїстичним поривів –

все це супроводжується значним навантаженням фізичних та духовних сил воїна, породжує широку палітру емоцій, настроїв, станів та почуттів.

Під час бойових дій кожний військовослужбовець підпадає під вплив бойового стресу.

Поняття “стрес” використовується для визначення стану людини у важкій для неї ситуації. Відомо, що Г. Сельє, який у 1936 р. вперше висунув концепцію стресу, звернув увагу на те, що організм, як складна високоорганізована система у відповідь на різні інтенсивні впливи реагує адаптаційно-захисними реакціями, всю сукупність яких він назвав адаптаційним синдромом. Учений відмітив три його стадії:

а) тривоги, коли після деякого нетривалого падіння стійкості організму починається мобілізація його ресурсів;

б) підвищеної опірності організму;

в) виснаження організму, зниження його стійкості.

У численних вітчизняних і закордонних дослідженнях встановлено: стрес супроводжується мобілізацією енергії організму і викликає значні зміни у серцево-судинній, дихальній, ендокринній та інших системах. Ці зміни супроводжуються такими вегетативними симптомами стресу, як прискорення серцебиття, потовиділення, запаморочення, сухість у роті, біль у шлунку та ін. Аналізуючи вплив стресу на діяльність, одні автори відмічають його дезорганізуючий характер, інші визнають за ним деякі позитивні ефекти.

Стрес виникає, перш за все, як загроза, яка дистанційно впливає на людину, викликаючи у неї те чи інше емоційне ставлення до цієї загрози та готуючи тим самим весь організм до можливих фізичних наслідків. Отже, стрес є для людини такою загрозою, емоційне переживання якої впливає на її здатність досить ефективно здійснювати свою діяльність.

Залежно від виду стрес-фактора, який впливає на організм, можна виділити фізіологічні та психологічні види стресу (табл. 1).

Таблиця 1
Фізіологічні та психологічні види стресу

Фізіологічний стрес	Стрес	
	Психологічний стрес	
	емоційний	інформаційний
- біль	- загроза	- раптовість
- висока і низька температура повітря	- загибель товаришів	- новизна обстановки
- шум	- поранення, травма	- нестача інформації
- вібрація	- участь у насиллі, знищенні ворога	- інформаційне перевантаження
- гіпоксія	- висока відповідальність	
- нестерпний запах		

Досвід АТО засвідчує, що основною реакцією військовослужбовців на бойові події є бойовий стрес, спричинений стрес-факторами бойової обстановки. Бойовий стрес невисокої інтенсивності, як правило, ефективно долався більшістю військовослужбовців на початковому етапі та сприяв підвищенню їх бойової активності. Надалі, він ставав звичним для учасників бойових дій, а іноді переходив у бойовий стрес підвищеної інтенсивності.

Бойовий стрес підвищеної інтенсивності (дистрес) значно ускладнював діяльність як окремих військовослужбовців, так і військових колективів. На індивідуальному рівні він проявлявся в таких формах, як: різке, неадекватне бойовій обстановці підвищення або, навпаки, зниження бойової активності; неадекватне бойовій ситуації підвищення емоційного збудження або, навпаки, емоційне заціпеніння; появою деструктивних форм мотивації бойової діяльності або, навпаки, бажання “вийти” з бою, будь-якою ціною зберегти собі життя; втрата орієнтації в ситуації бою; відчуття нереальності того, що відбувається в бойовій ситуації; різке, невластиве конкретному військовослужбовцю зниження дисциплінованості, поява порушень моральних норм міжособистісних відносин, що не спостерігалося раніше, а також деструктивних форм спілкування з оточуючими, розбещеності поведінки; високий рівень необґрунтованої дратівливості, гнівливості, агресивності; різке зростання тривожності або, навпаки, необґрунтоване нехтування небезпекою; нездатність впоратися з переживаннями страху; поява помітної замкнутості, пригніченості, апатії; втрата інтересу до життя, виникнення думок про самогубство; значне підвищення психічної напруженості і настороженості; розосередженість уваги або труднощі стосовно її швидкого переключення; різке зниження психологічної стійкості або, навпаки, зростання ригідності психічних процесів; поява схильності до панічних настроїв та ін. Такі прояви бойового стресу сприяли помітному зростанню помилок і зривів у здійсненні військовослужбовцем бойової діяльності, її дезорганізації. На рівні підрозділів бойовий стрес підвищеної інтенсивності проявлявся не тільки у збільшенні кількості військовослужбовців, які його зазнавали, але також в якійсь зміні соціально-психологічної ситуації у військових підрозділах. Це виражалось у таких негативних явищах, як: різке погіршення соціально-психологічного клімату і значне зростання конфліктності у військових колективах, помітне зниження рівня згуртованості і взаємовиручки військовослужбовців, поширення серед них негативного ставлення до виконуваної бойової задачі, командування, формування у військових колективах соціально психологічних передумов до поширення в них панічних настроїв та ін. В той же час, високий рівень групо-

вого розвитку військового колективу, професійна та психологічна готовність його членів до спільних бойових дій, наявність у них позитивного досвіду внутрішньогрупової і міжгрупової взаємодії в бойовій обстановці сприяли зниженню руйнівного впливу бойового стресу підвищеної інтенсивності.

Найбільш інтенсивний бойовий стрес проявлявся у формах, які перешкождали здійсненню бойової діяльності на відносно тривалий час. Граничними формами його прояву є невротичні та психотичні розлади. При цьому, чим більше військовослужбовців відчували найбільш інтенсивні форми бойового стресу, тим більше психологічних втрат у підрозділі, частині, з'єднанні. Розлад – клінічно визначена група симптомів або поведінкових ознак, які в більшості випадків спричиняють страждання і перешкоджають особистісному функціонуванню. Очевидно, що чим більш інтенсивно військовослужбовець пережив бойовий стрес в бойовій обстановці, тим більша ймовірність виникнення у нього негативних наслідків після припинення впливу бойових стресорів, серед яких гострі психогенні реакції (гостра стресова реакція, гострі стресові розлади), порушення адаптації.

Як засвідчив досвід виконання Повітряними Силами завдань по відновленню конституційного ладу на Сході країни, для інтенсифікації бойового стресу у наших військовослужбовців противником використовувались наступні способи негативного психологічного впливу:

- застосування засобів ППО проти літаків та вертольотів з метою вплинути на психічну стійкість льотчиків;
- обстріли та здійснення нападів на підрозділи ПС, які застосовувались з метою підтримання постійної напруженості та виснаження особового складу, нанесення максимального матеріального і морального збитку;
- снайперська війна, яка давала ефект не стільки у кількості вбитих, скільки у психологічному тиску на військовослужбовців;
- мінна війна, наслідки якої спричиняли пригнічуючий вплив на морально-психологічний стан особового складу;
- влаштування засідок, спрямованих на створення атмосфери непередбачуваності розвитку подій та хронічної емоційної напруженості;
- диверсійні та терористичні акти, які мали на меті створення обстановки страху, невпевненості, підрив довіри до державної влади;
- звірства і жорстокість по відношенню до полонених, знущання над пораненими військовослужбовцями та тілами загиблих для подавлення волі та опору.

Цілями психологічного тиску на особовий склад ПС служили також дії противника з формування у

місцевого населення ненависті і ворожості до військовослужбовців, закликів батьків військовослужбовців до масового перешкоджання участі їх дітей у бойових діях, захоплення і насильницького утримання заручників з числа військовослужбовців та мирних громадян; використання хімічних речовин та боєприпасів із забороненими елементами ураження.

Зазначені дії противника провокували значні морально-психологічні складнощі виконання завдань особовим складом ПС та викликали у нього широке коло негативних психосоматичних реакцій.

Як свідчить аналіз ведення бойових дій у ході антитерористичної операції, головним фактором, який негативно впливав на особовий склад була загибель та поранення військовослужбовців, що спричиняло зневіру у власні сили, підготовленість командирів, страх за власне життя, перевищення оцінки рівня бойових можливостей сепаратистів, формування невпевненості у доцільності ведення подальших дій.

Крім небезпеки для життя, можливості поранення, контузії, каліцтва на військовослужбовців негативно впливають і ряд інших стрес-факторів. Під час виконання бойових завдань часто порушувався ритм харчування, сну, відпочинку, фізичних і нервово-психічних навантажень. Все це погіршувало протікання психічних процесів, психофізіологічні характеристики особистості військовослужбовців. Діяльність військовослужбовців ПС при виконанні завдань АТО здійснювалося безупинно, у будь-яких погодних умовах. У нічний час оперативна обстановка викликала ряд додаткових труднощів, негативно впливаючи на їхню психіку. Ритми життєдіяльності в цей період порушувались, вони визначались не природними потребами, а потребами служби. Санітарно-гігієнічні умови, організація побуту, харчування також значно відрізнялися від звичних. Відбувається зміна ряду звичайних способів задоволення потреб й спілкування, обмежувались можливості психологічної компенсації негативних умов діяльності. Службові завдання найчастіше виконувались у відриві від місць постійної дислокації. Військовослужбовці нерідко перебувають в умовах обмеженої рухливості, монотонності й одноманітності вражень від навколишньої місцевості. Недолік відчуттів і сприйняття сприяв зниженню працездатності, погіршенню пам'яті та уваги.

Як свідчить досвід виконання завдань антитерористичної операції, негативним чинником, що впливав на діяльність військовослужбовців при виконанні бойових завдань у районах надзвичайного стану, була виникаюча необхідність діяти проти вороже налаштованої частини громадян своєї ж держави. Все це викликало природне внутрішнє психологічне протиріччя, певний моральний конфлікт, який супроводжується негативними емоційними

переживаннями, зниженням психологічної готовності до діяльності.

Вивчення досвіду діяльності військових підрозділів Повітряних Сил у складних, небезпечних для життя ситуаціях дозволяє зробити висновок про те, що військовослужбовець відчуває себе впевнено, якщо можлива ситуація йому знайома з попереднього досвіду або навчання, якщо він має досить повні відомості про те, що відбувається, де перебувають його бойові товариші й що роблять сусідні підрозділи. Психологічне значення такої поінформованості величезне, особливо при діях уночі та у населених пунктах. Недостача відомостей, неадекватне їхнє сприйняття ведуть до нерозуміння обстановки, а це додаткове джерело грубих помилок у діяльності командирів і їхніх підлеглих (стрілянина по своїх, виникнення паніки й ін.).

Таким чином, основними стресогенними факторами для військовослужбовців Повітряних Сил в умовах бойових дій на Сході України були: реальна загроза життю, висока напруженість діяльності й відсутність повноцінного відпочинку, невизначеність і динамічність оперативної обстановки, постійна готовність до відбиття раптового нападу, тривала відірваність від родин і недостатнє матеріальне забезпечення, побутова неупорядкованість.

В результаті дослідження масиву найбільш типових реакцій на стрес-фактори бойової обстановки, які спостерігались у військовослужбовців Повітряних Сил у період проведення антитерористичної операції, із залученням у якості експертів групи офіцерів у кількості 30 осіб (командирів підрозділів, заступників командирів підрозділів по роботі з особовим складом, психологів, що знаходились у відрядженні від 6 місяців до 1 року, мають вищу освіту і досвід проходження військової служби від 10 до 29 років) встановлено наступний їх перелік (табл. 2).

Таблиця 2

Основні найбільш типові реакції на стрес-фактори бойової обстановки, що спостерігались у військовослужбовців Повітряних Сил, які брали участь у бойових діях при виконанні завдань АТО

Реакції на стрес-фактори бойової обстановки	Кількість скарг, %
Тривога	92
Пригніченість	85
Безсоння	36
Страх виправданий і безпричинний	82
Соціальне відчуження	7
Істерія	23
Зниження апетиту	36
Головні болі	13
Виснаження	57
Розлад рухових функцій	10

Закінчення табл. 2

Тремтіння кінцівок	40
Неможливість зосередитись	13
Порушення мовлення	3
Підвищена агресивна поведінка	47
Порушення пам'яті	13
Підвищена чутливість до шуму	82

Психічні розлади в умовах бойових дій – поширене явище, вони є неминучим результатом самого характеру бою і майже всі, хто перебуває у зоні бою, тією чи іншою мірою страждають від психічної недієздатності. Перебуваючи під впливом психотравмуючих факторів, військовослужбовець може одержати розлади психіки різного ступеня важкості. Це, як правило, веде до часткової або повної втрати боєздатності. Причому кількість потерпілих таким чином виявляється досить великою (при тривалому впливові стрес-факторів – до 60 % від усього особового складу). Ця цифра може коливатися залежно від часу знаходження під впливом стрес-факторів і їхньої інтенсивності.

До ключових понять, які використовуються у контексті розгляду психологічних наслідків впливу на особовий склад стрес-факторів бойової обстановки, належать:

Психогенії – психічні захворювання, виникнення і перебіг яких обумовлені, по-перше, впливом стрес-факторів бойової обстановки та, по-друге, психічною травмою, що виникає унаслідок дій цих факторів.

Бойові психічні втрати – це втрати особового складу, пов'язані з втратою боєздатності (повної або часткової) внаслідок психічної травми (розладу), викликані стрес-факторами бойової обстановки, що травмують психіку.

Бойова психічна травма – це виникаючий внаслідок впливу бойових стрес-факторів патологічний стан центральної нервової системи, що обумовлює регулювання поведінки постраждалого за допомогою патофізіологічних механізмів. В результаті психотравмування відбувається накопичення змін в структурах ЦНС, наростання специфічної особистісної дисгармонії і готовності до психопатологічного синдромуутворення.

Критерієм переходу психологічної реакції на стрес у психопатологічну, що вимагає медичного (психіатричного) втручання, при гіперкінетичному варіанті гострої реакції на стрес є дезорганізація поведінки з неадекватними і небезпечними для життя вчинками, обманами сприйняття, різким психомоторним збудженням. Клінічна картина описується у цих випадках як “реактивний психоз”.

За умовами й часом появи психічні розлади, пов'язані з виконанням бойових завдань, прийнято поділяти на наступні групи.

1. Психогенії, які виникають внаслідок отримання психічної травми у відносно короткий проміжок часу (практично у момент виникнення психотравмуючої ситуації) – несподіваний вибух, рикошет кулі, легке поранення й т.п. Дана ситуація може привести до такого психологічного впливу, при якому військовослужбовець опиняється в стані ступору й випадає з процесу виконання службово-бойових завдань.

Зовнішні симптоми психічних розладів, отриманих безпосередньо при виконанні службово-бойових завдань або при тривалому перебуванні в екстремальних умовах, бувають різними. Військовослужбовець, що одержав психічну травму, може впасти у повну загальмованість, слабо реагувати на навколишнє оточення. Але можлива й зворотна ситуація: прояв високої рухової активності, метання, лемент і т.п. Нервові потрясіння, яке у цей момент переживає військовослужбовець, настільки сильне, що він тимчасово втрачає здатність критично оцінювати події, тверезо мислити про що-небудь. Згодом психічна травма може виявитися на соматичному рівні (погане самопочуття, головні болі, розлади шлунка й т.п.).

Симптоми психічних розладів, викликаних високою нервово-психічною напругою безпосередньо в ході виконання службово-бойових завдань, поділяються на:

– поведінкові реакції – сильне тремтіння, метання в пошуках укриття, стан “паралічу”, дитяча ейфорія після виконання службово-бойового завдання, апатія, загальмованість рухів, слізливість, лементи в сполученні зі збільшеною активністю, непритомні стани, дратівливість і злість, лякливність, надмірна обережність, нескладне бурмотання, буйство;

– психічні реакції – нездатність концентрувати увагу, часткова або повна втрата пам'яті, ускладнення з запам'ятовуванням інформації й утриманням її в пам'яті, чутливість до шуму, порушення логіки, швидкості мислення й критичного сприйняття навколишнього оточення, ослаблення волі, безсоння;

– соматичні реакції – ослаблення зору й слуху, часте сечовипускання, розлади шлунка, утруднене дихання, порушення циркуляції крові (анемія ніг і кистей рук, сильна напруга м'язів, прискорене серцебиття, болі в попереку, від хірургічних шрамів, старих ран).

Наведений перелік симптомів є далеко не вичерпним. У кожному випадку екстремальних умов службово-бойової діяльності конкретні прояви психогенії багато в чому залежать від їхнього характеру, індивідуально-психологічних і групових особливостей військовослужбовців.

2. До другої групи відносяться психогенії, які розвиваються відносно тривалий час під впливом

слабких, але постійно діючих психотравмуючих факторів.

Накопичення психічної напруги відбувається поступово, іноді непомітно для військовослужбовця. До цього випадку застосовується термін “бойове виснаження”, що означає розлади психіки, які викликані тривалим перебуванням особи в екстремальних умовах службової діяльності.

Поводження людини, що отримала такий психогенний розлад, сильно змінюється. Вона може стати замкнутою, похмурою, грубо реагувати на звертання до себе з боку товаришів. Часті випадки, коли військовослужбовці без достатніх на те причин починають кричати один на одного, сваритися, проявляти ознаки агресії. Спілкування за допомогою лементів поступово стає нормою поведінки. Раптові вибухи гніву, агресії можуть супроводжуватися соматичними реакціями (головним болем, відчуттям розбитості у всьому тілі, запамороченням, нудотою й т.п.), високою руховою активністю, за якою швидко настають виснаження й апатія.

Іноді психічні розлади другої групи проявляються трохи по-іншому. Навіть ті військовослужбовці, які мають солідний бойовий досвід, можуть раптово відчути сильні приступи страху перед виконанням нового службово-бойового завдання, стають занадто обережними, схильними до “ритуальної” поведінки.

3. В окрему групу можна виділити посттравматичні стресові розлади (ПТСР). До основних симптомів таких розладів відносяться:

– повторювані сни й нав'язливі спогади про психотравмуючі події, які іноді асоціюються з якими-небудь вчинками, подіями й т.п.;

– прагнення уникати думок, переживань, дій, ситуацій, які можуть нагадати про психотравмуючі обставини;

– нездатність відтворити в пам'яті події, що супроводжують психотравмуючі ситуації;

– втрата інтересу до значимих раніше форм життєдіяльності (наприклад, до спорту);

– відчуття “укороченого майбутнього”;

– нездатність до співпереживання з іншими людьми, до сімейного життя;

– труднощі засипання й порушення сну, вибухи гніву й агресії стосовно інших людей або предметів, ослаблення пам'яті й труднощі в концентрації уваги, постійна підвищенасторожкість.

До характеристик психотравмуючої події відносять:

– ступінь загрози життю;

– важкість втрат;

– раптовість події;

– ізольованість у момент події від інших людей;

– ступінь впливу навколишнього оточення;

- наявність захисту від можливого повторення психотравмуючої події;
- моральні конфлікти, пов'язані з подією;
- пасивна або активна роль людини в цій ситуації;
- безпосередні впливи даної події.

Адаптації до екстремальної ситуації, при якому вживання алкоголю й наркотиків (епізодичного характеру) розглядалося як природна форма поведінки в таких умовах. Після повернення додому, у період ранньої адаптації до мирних умов, характерними були епізоди масової алкоголізації, які, будучи психогенно обумовленими, супроводжувалися гротескними формами сп'яніння й вираженою ейфорією. Надалі форми вживання алкоголю й динаміка алкогольної залежності визначалися характером і специфікою так званої інституціональної взаємодії (особистість – суспільство), особистим переробленням й осмисленням участі у бойових діях, рівнем адаптації в соціальному мікросередовищі, ступенем виразності соматичних і неврологічних наслідків війни й індивідуально-біологічною схильністю до розвитку алкоголізму.

Таким чином, досвід бойових дій на сході України свідчить, що напруженість, часто непідготовленість до діяльності в екстремальних ситуаціях, недостатність часу для відпочинку, погане харчування й матеріально-технічне постачання, відрив від родини – потужні фактори, які, накопичуючись, викликають негативні психічні зміни (невротичні реакції, агресивність, апатія, суїцидальні думки) у певної частини військовослужбовців. Необхідно попереджати такі зміни, зневага ними може привести до незворотних наслідків, викликати серйозні захворювання. Вивчення поширеності станів психічної дезадаптації серед особового складу залежно від строків перебування в районах надзвичайного стану й збройних конфліктів свідчить про значне наростання подібного числа випадків при тривалому безперервному знаходженні в такій ситуації. При цьому стійко знижувалася кількість осіб, у яких на момент обстеження не виявилися симптоми нервово-психічних розладів.

Досвід АТО свідчить, що підпадає під емоційно-стресовий вплив також керівний склад (який був відповідальний за прийняття рішень, життя й здоров'я особового складу) і військовослужбовці, які не пройшли попередню спеціальну професійну підготовку для виконання завдань в екстремальних ситуаціях. Найбільшою мірою підпадали психологічному впливові бойової обстановки ті, хто мав високий рівень освіти, був більш старшого віку, а головне, мав велику кількість соціальних зв'язків (дружина, діти, родичі на утриманні, старі батьки).

Отже, психіка нормальної людини без спеціальної підготовки до дій в бойових умовах не здатна

витримати впливу бойових стрес-факторів. Г.С. Шумков на самому початку ХХ ст. попереджав: “Щоб перемогти в цій кривавій битві, одного “бажання”, “наснаги”, “дози самовпевненості”, “бажання бути героєм” і навіть “померти” на даний час замало”. Він доводив, що “окрім... технічної підготовки”, необхідна підготовка “психологічна”. Психологічна підготовка полягає в тому, щоб “чесно, відверто, правдиво і по-діловому познайомити воїнів з їх майбутньою діяльністю та обстановкою. Вони повинні чітко розуміти, що війна – не урочиста прогулянка і навіть не низка боїв, що підносять дух, а постійні тяготи звичайної, похідної, вартової служби, з їх труднощами, обмеженнями, хворобами і втратами. Сучасні війни виграються не зухвалими, самовпевненими наскаками і розгорнутими знаменами, а наполегливим виморюванням ворога... нерідко перебуваючи у стані крайнього виснаження, невдач і навіть поразок, захлинаючись іноді кров'ю”.

Таким чином, досвід участі військовослужбовців Повітряних Сил в АТО доводить, що людина без спеціальної підготовки не здатна витримати вплив бойових стрес-факторів на його психіку. Для того щоб діяти з максимальною ефективністю військовослужбовець повинен адаптуватись до психологічного впливу бойової обстановки, що є необхідною умовою попередження патологічних порушень фізіологічних реакцій, когнітивної, емоційно-вольової, мотиваційної сфери й ін. Зниженню негативних наслідків впливу стрес-факторів бойової обстановки сприяє ефективна психологічна підготовка особового складу і спеціальна психолого-педагогічна робота з адаптації військовослужбовців до бойових умов.

Висновки

Таким чином, викладені вище положення дозволяють зробити наступні узагальнення:

1. У результаті дії стрес-факторів бойової обстановки психіка військовослужбовця піддається сильному впливу, який призводить до порушення когнітивних процесів, емоційно-вольової, мотиваційної сфери і прояву негативних фізіологічних реакцій.

2. Зниженню негативних факторів бойової обстановки буде сприяти ефективно організована психологічна підготовка, яка дозволяє адаптувати психіку військовослужбовців до бойових умов.

3. Основним критерієм оцінювання ефективності психологічної підготовки особового складу ПС може бути визначена психологічна підготовленість до виконання завдань за призначенням. Психологічна підготовленість до бойової діяльності є багатокомпонентним динамічним психологічним утворенням, у структуру якого входять: мотиваційний, емоційно-вольовий, когнітивний, регулятивний та пове-

дінковий компоненти. Рівень психологічної підготовки доцільно визначити ступінь сформованості компонентів психологічної підготовленості особового складу визначається сформованістю зазначених компонентів, тому показниками оцінювання ефективності психологічної підготовки складу.

Список літератури

1. Афанасенко В.С. Критерії і показники оцінювання ефективності психологічної підготовки особового складу Повітряних Сил / В.С. Афанасенко, В.І. Пасічник, А.Л. Злотніков // Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба. – Х.: ХУПС, 2016. – Вип. 3(48). – С. 38-43.
2. Караяни А.Г. Прикладная военная психология [Текст]: учеб. пособие / А.Г. Караяни, И.В. Сиromятников. – СПб.: Питер, 2006. – 480 с.
3. Ліпатов І.І. Психологічна адаптація військовослужбовців до бойової діяльності: Навчальний посібник / І.І. Ліпатов, Л.Ф. Шестопалова, В.С. Афанасенко. – Харків: ХВУ, 1999. – 148 с.
4. Основи індивідуального психологічного впливу на формування психологічної стійкості курсантів-льотчиків: навч.-метод. посібн. / В.С. Афанасенко, А.Л. Злотніков, В.Д. Кислий, Д.П. Приходько. – Х.: ХУПС, 2013. – 52 с.
5. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: метод. посібн. / О.М. Кокун, Н.А. Агаєв, І.О. Пішко, Н.С. Лозінська. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2015. – 170 с.
6. Селье Г. Стресс без дистресса [Текст] / Ганс Селье; [пер. с англ.]; общ. ред. Е.М. Крепса. – М.: Прогресс, 1982. – 124 с.
7. Теорія та практика психологічної допомоги: навч. посіб. / В.І. Пасічник, І.І. Ліпатов, Л.Ф. Шестопалова та ін. – Х.: Акад. ВВ МВС України, 2011. – 250 с.
8. Формування психологічної готовності курсантів-льотчиків до польотів: навч.-метод. посібн. / В.В. Ягупов, В.С. Афанасенко, І.М. Шалімова, О.М. Керницький. – Х.: ХУПС, 2010. – 132 с.
9. Шумков Г.Е. Психика бойцов во время сражений / Г.Е. Шумков. – СПб., 1905. – Вып.1. – С. 51-63.
10. Ягупов В.В. Військова психологія: підручник / В.В. Ягупов. – К.: Тандем, 2004. – 656 с.

References

1. Afanasenko, V.S. (2016), "Kryteriyi i pokaznyky otsinyuvannya efektyvnosti psykhologichnoyi pidhotovky osobovoho skladu Povitryanykh Syl" [Criteria and indexes of evaluation of efficiency of psychological preparation of personnel of aircrafts], *Scientific Works of Kharkiv National Air Force University*, No. 3 (48), pp. 38-43.
2. Karayani, A.G and Siromyatnikov, I.V. (2006), "Prikladnaya voyennaya psikhologiya" [Applied military psychology], Piter, St. Petersburg, 480 p.
3. Lipatov, I.I., Shestopalova, L.F. and Afanasenko, V.S. (1999), "Psykhologichna adaptatsiya viys'kovosluzhbovtiv do boyovoyi diyal'nosti" [Psychological adaptation of servicemen to combat activity], Kharkiv, 148 p.
4. Afanasenko, V.S., Zlotnikov, A.L., Kisliy, V.D. and Prihod'ko, D.P. (2013), "Osnovy indyvidual'noho psykhologichnoho vplyvu na formuvannya psykhologichnoyi stiykosti kursantiv-l'otchykiv" [Fundamentals of individual psychological influence on formation of psychological stability of cadet pilots], Kharkiv, 52 p.
5. Kokun, O.M., Ahayev, N.A., Pishko, I.O. and Lozins'ka, N.S. (2015), "Osnovy psykhologichnoyi dopomohy viys'kovosluzhbovtiyam v umovakh boyovykh diy" [Fundamentals of psychological assistance to servicemen in combat situations], Kiev, 170 p.
6. Sel'ye, G. (1982), "Stress bez distressa" [Stress without distress], Progress, Moscow, 124 p.
7. Pasichnyk, V.I., Lipatov, I.I. and Shestopalova, L.F. (2011), "Teoriya ta praktyka psykhologichnoyi dopomohy" [Theory and practice of psychological assistance], Kharkiv, 250 p.
8. Yahupov, V.V., Afanasenko, V.S., Shalimova, I.M. and Kernys'ts'kyy, O.M. (2010), "Formuvannya psykhologichnoyi hotovnosti kursantiv-l'otchykiv do pol'otiv" [Formation of psychological readiness of cadet pilots to flights], Kharkiv, 132 p.
9. Shumkov, G.Ye. (1905), "Psikhika boytsov vo vremya srazheniy" [The psyche of fighters during the battles], No.1, St. Petersburg, pp. 51-63.
10. Yahupov, V.V. (2004), "Viys'kova psikhologiya" [Military psychology], Tandem, Kyiv, 656 p.

Надійшла до редколегії 6.03.2018

Схвалена до друку 17.04.2018

Відомості про авторів:

Кудренко Олег Васильович

Заступник Командувача Повітряних Сил з морально-психологічного забезпечення-начальник управління морально-психологічного забезпечення Командування Повітряних Сил Збройних Сил України, Вінниця, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-9267-3266>
e-mail: zhaliuk@ukr.net

Information about the authors:

Oleg Kudrenko

Deputy Commander of the Air Force for Moral and Psychological Support, Head of the Department of Moral and Psychological Support of the Air Force Command of the Ukrainian Armed Forces, Vinnitsa, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9267-3266>
e-mail: zhaliuk@ukr.net

Афанасенко Валерій Сергійович
кандидат психологічних наук професор
провідний науковий співробітник
Харківського національного університету
Повітряних Сил ім. І. Кожедуба,
Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-6533-7104>
e-mail: valeriy.afanasenko@gmail.com

Valeriy Afanasenko
Candidate of Psychological Sciences Professor
Lead Researcher of Ivan Kozhedub
Kharkov National Air Force University,
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-6533-7104>
e-mail: valeriy.afanasenko@gmail.com

ВЛИЯНИЕ СТРЕСС-ФАКТОРОВ БОЕВОЙ ОБСТАНОВКИ НА ПСИХИКУ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ВОЗДУШНЫХ СИЛ (НА ОСНОВАНИИ ОПЫТА АТО)

В.О. Кудренко, В.С. Афанасенко

На основании анализа участия Воздушных Сил Вооруженных Сил Украины в боевых действиях на востоке Украины обобщено влияние стресс-факторов боевой обстановки на психику военнослужащих и обоснована необходимость совершенствования эффективности психологической подготовки личного состава. В результате исследования выявлены наиболее типичные реакции на стресс-факторы боевой обстановки, которые наблюдались у военнослужащих Воздушных Сил, принимавших участие в боевых действиях.

Ключевые слова: *посттравматические стрессовые расстройства, психологическая подготовка, реакции на стресс-факторы боевой обстановки, стресс, стресс-фактор.*

INFLUENCE OF STRESS FACTORS OF THE COMBAT SITUATION ON THE PSYCHE OF SERVICEMEN OF THE AIR FORCES (BASED ON THE EXPERIENCE OF ANTITERRORIST OPERATION)

V. Kudrenko, V. Afanasenko

The experience of accomplishing combat missions by the Air Forces shows that during the anti-terrorist operations, insufficient psychological preparedness of personnel for combat operations was noted. There was a need for theoretical and empirical generalization of experience on the impact of the psychotraumatic factors of modern combat on the performance of combat missions. Analysis of the conduct of hostilities shows that the main factor that adversely affected the personal was the death and injury of servicemen who created fear for their own lives and formed uncertainty in their own abilities. Additionally, military personnel were adversely affected by stress factors such as use of air defense against our aircraft, use of mines, cruelty towards prisoners, violent of diet, sleep, rest, physical and mental stress. As a result of the study, the most typical reactions to the stress factors of the combat situations that were observed among Air Force servicemen who took part in combat operations and analyzed ways to negative psychological impact that are used the enemy for intensification of combat stress our troops.

Based on the analysis of the participation of the Air Forces of the Armed Forces of Ukraine in military operations in the east of Ukraine, the influence of the combat situation on the mentality of servicemen is generalized and the need for improving the psychological training of personnel.

Keywords: *post-traumatic stress disorders, psychological training, reaction to stress factors of combat situation, stress, stress factor.*